

İZKEVİ'YE GÖRE MU'TEZİLE FİRKALARI VE GÖRÜŞLERİ

Orhan ATEŞ*

ÖZ

Mu'tezile Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman toplumun sosyo- kültürel hayatında yaşanan değişimler sonucu ortaya çıkan siyasi ve itikadi krizlere felsefeden güç alarak akılcı yöntemlerle çözüm bulmaya çalışan rasyonalist bir fırka olarak bilinmektedir. Mu'tezile hakkında çok şey biliyor olmamıza rağmen İbâdî kaynakların Mu'tezile'ye bakışı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu makalede İbâdî mezhepler tarihçisi İzkevi'nin *Keşfu'l-Gumme* adlı eserinde yer alan "Mu'tezile bölümünden yola çıkarak İbâdiyye'nin Mu'tezile'ye bakışını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, İbâdiyye, İzkevi, Keşfu'l-Gumme

ACCORDING TO AL-IZKAWI, MU'TAZILA SECTS AND THEIR IDEAS

Abstract

Mu'tazila is known as a rationalist movement that seeks solutions through rationalist method inspired by philosophy to political and theological crises that resulted from changes in the Muslims' socio-cultural life after the Prophet's death. Although we know much about the Mu'tazila, we have inadequate information about the approach of Ibadis to the Mu'tazila. In this paper, we try to examine the approach of Ibadism to the Mu'tazila with special reference to *Kashf al-Ghumma* of an Ibadite heresiographer, al-Izkawi.

Keywords: Mu'tazila, al-Izkawi, Ibadism, Keshf al-Ghumma

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 05.11.2014; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 03.01.2014

Giriş

Mezhepler tarihi yazımında fırkaların kendi kaynaklarının referans alınmaması mezheplerin doğru anlaşılmasını engelleyen önemli bir sorunsal olarak karşımızda durmaktadır. Aynı şekilde fırak geleneklerinin birbirlerine bakış biçimleri de bu bilim dalı açısından önemlidir¹. Bu makalede İzkevi'nin *Keşfu'l-Gumme*² adlı eserinin Mutezile kısmı tercüme edilerek İbâdiyye'nin Mutezileye bakışı değerlendirilecektir. İzkevi'yi tercih etmemizin nedeni eserin dördüncü cildinin baştan sona mezhepler tarihi kaynağı şeklinde yazıl-

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 Geniş bilgi için bkz. Kubat, Mehmet, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları" *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 9, Sayı 25, (Güz 2005), s. 29-34.

2 Serhân b. Saîd el-İzkevi, *Keşfu'l-Gummeti'l-Câmi'i li-Ahbâri'l-Ümmeti*, thk. E. D. Muhammed b. Sâlih, D. Mahmûd b. Mubârekes-Süleymî, c. IV, Muskat 2012.

ması ve ülkemizde bu eserle ilgili her hangi akademik bir çalışmanın olmamasıdır.

Havâric ile ilgili bilinen en erken çalışma Eş'arî'nin de kaynaklarından olan Yemân b. Ribâb olarak bilinmektedir³. Yemân b. Ribâb'ın Sa'lebi ya da Beyhe-siyye'den oluşu dikkate alındığında⁴ ana fırkaya nispetle ona bir Haricî nazarıyla bakılabilir. Ancak Yemân b. Ribâb'ın İbâdî olduğu söylenemez. Salim b. Zekvân'ın *Sîre*'si gibi son zamanlarda ortaya çıkan İbâdî yazmaların İbâdilik ile ilgili boşluğu gidereceği umut edilmektedir. Zira gerek *Sîre*⁵ gerekse Câbir b. Zeyd'in *Resâilü Câbir b. Zeyd* adlı eseri⁶ gerekse de Rebi' b. Habîb'in *Müsned* adlı eseri İbâdîler'in sanıldığından daha erken bir dönemde entelektüel hayata intibak ettiklerinin işareti olarak değerlendirilebilir. Hatta Tahkîm kararına "Lâ hükme illa lillah" sloganı⁷ ile karşı çıkışın arka planında saklı akademik endişe karşıt fırak gelenekleri tarafından görmezden gelinmiştir.

Muhâlif fırak gelenekleri Havâric'in erken dönemde yazılı eser oluşturmamasını aksiyoner ve bedevi karaktere sahip bir topluluktan müteşekkîl olmaları ile izah ederler⁸. Fakat Havâric'in teşekkül ettiği erken dönem İslam tarihine diğer fırkaları da dikkate alarak eş zamanlı olarak baktığımızda bu dönemde fiilen kurumsal ve düşünsel anlamda fırkalar teşekkül etmediğinden dolayı fırka yazıcılığından bahsetmek zaten imkânsızdır. Havâric'in erken döneminden kastımız Havâric'in bölünerek fırkalara ayrıldığı tarih olan hicri altmış dörtte kadar geçen süredir. Bu tarihten sonraki dönemin bir bütün olarak Havâric tarihi olarak ele alınması da sağlıklı değildir. Çünkü bu tarihten sonra ana fırka parçalanarak alt fırkalar oluşmuştur. Ortaya çıkan yeni görüşlerin ve eserlerin ana bünyeye değil de ilgili alt fırkalara atfedilmesi daha doğru bir yaklaşımdır.

Bu makalede yöntem olarak el-İzkevi ve eseri hakkında bilgi verildikten sonra *Keşfu'l-Gumme*'nin IV. cildinde yer alan Mu'tezile bölümü tercüme edilecektir. Tercüme edilen bölüm Kalhâtî'ye ait *el-Keşfve'l-Beyân*⁹ ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserine benzemektedir. İbâdî müelliflerden Seyyide İsmail Kâşif, Kalhâtî'nin eserinde görüştüğünü söylediği bir şahsın

3 Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. Hellmut Ritter - Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, s. 120.

4 Eş'arî, *Makâlât*, I, 119; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1404, I, 136.

5 Şeyh Ebü'l-Abbas Ahmed b. Saîd ed-Dercîni, *Tabakât*, thk. İbrahim Tallay, Beyrut. Kitabın basım tarihi belli değil. Ancak eserin muhakkiki yazdığı ön sözün sonuna 1974 tarihini düşmüştür. (O.Ateş) II, 232; Sönmez Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", *AÜİFD*, Ankara 1979, C. XXXV, s. 468-469; "Salim b. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısımın İbâdî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, C. IX, Sa. 2, s. 99-114.

6 Câbir b. Zeyd, *Resâ'ilü İmam Câbir b. Zeyd*, Tunus ty.

7 Eş'arî, *Makâlât*, I, 128; Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekir Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1995, I, 133-136; Ebu'l-Fadil Mukarri, *Ehâdis fi Zemmi'l-Kelâmi ve Ehlîhi*, Riyâd 1996, IV, 249.

8 Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülkber el-Ezdî Müberred, *el-Kâmil*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, ty, III, s. 284-289.

9 Kalhâtî, *el-Keşfve'l-Beyân*, thk. Josef Van Ess, II, Beyrut, 1971.

vefat tarihinden yola çıkarak onun IV/X. asrın başlarında yaşadığı sonucuna ulaşmıştır¹⁰. Bu durum dikkate alındığında Şehristânî'den hem daha kadim olması hem de İbâdî bir yazarı emsal alması daha muhtemel olduğundan Kalhâtî'yi örnek alması daha inandırıcı gelmektedir.

Esere yansıyan Mu'tezilî fikirler el-Keşf ve Milel'de yer alan metinlerin bazen aynı bazen de özeti mahiyetindedir. Müellif, Mu'tezilî fikirleri izah ettikten sonra "Ehl-ü Adlve'l-İstikâme'nin bu konudaki görüşü şu şekildedir" diyerek İbâdiyye'nin görüşlerini eklemiştir.

A. İzkevî'nin Hayatı

Asıl adı Serhân b. Saîd b. Serhân b. Muhammed Bahasan b. Serhân Ebû Ali el-İzkevî'dir. İzkevî'nin XII. asır müelliflerinden oluşu dikkate alındığında onun müteahhir İbâdî makâlât yazarlarından olduğu söylenebilir. İzkevî fırak yazarı olmanın yanında aynı zamanda fakih olarak bilinmektedir. Uman tarihi hakkında ilk eser İzkevî tarafından yazılmıştır. Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemekle beraber eserinde verdiği bazı anekdotlardan 12/18 asırda yaşadığı anlaşılmaktadır. İzkevî, Yuaribe devletinin son dönemlerinde içine düştüğü krizlere ve Yuaribe'nin yıkılmasından sonra yerine kurulan Ebû Saîde Devleti'nin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Hatta yeni devletin kuruluşunda hazır bulunduğunu ve İmam Ahmed b. Saîd Ebû Saîdî el-Ezdi el-Ademî'ye ilk biat eden kimsenin kendisi olduğunu söylemektedir. İzkevî'nin nispeti ve eserinin ismi hakkında bazı ihtilaflar vardır. Nispeti konusunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. İbâdî siyer âlimi Batâşi *İthâfu'l-A'yân* adlı eserinde "İzkevî" nispetini vermiştir. *Keşfu'l-Gumme*'nin muhakkiki İzkevî'nin eserinin sonunda kendi el yazısı ile "Embû Ali" nispetini kullanmasından yola çıkarak "Embu" konusundan şüpheye mahal bulunmadığını ifade eder¹¹.

Eser cahiliye döneminden başlayarak on ikinci asra kadar Uman tarihi hakkında bilgi verir. Muhakkik bazı el yazmalarında eser ismi olarak *Keşfu'l-Gummeti fi İftirâkı'l-Ümme* olarak geçtiğini ancak İzkevî'nin eserin muhakkiki, müellifin eserinin mukaddemesinde kitabını *Keşfu'l-Gummeti'l-Câmi'î li-Ahbâri'l-Ümme* şeklinde adlandırdığını ifade etmektedir. Bataşi Umanlı olmayan bazı araştırmacıların *Keşfu'l-Gumme*'yi İzkevî'den başka şahıslara nispet ettiklerini ancak bunun doğru olmadığını belirtir¹².

10 Kâşif, Seyyide İsmail, "Nâşirin Mukaddimesi", *el-Keşfe'l-Beyân*, s.8. Kalhâtî'nin yaşadığı yüzyıl hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan, Wilkinson, Doğu Afrika şehirlerinden Kilve'de vuku bulan bazı olaylara bizzat Kalhâtî'nin katıldığından bahseden *el-Mukâmetü'l-Kübiyye* adlı bir başka eserine nispetle onu yedinci yüzyıl müellifi olarak görür. Brockelmann ise eserin 1059-1079 tarihlerinde hüküm süren İmam Sultan b. Saif b. Mâlik zamanında yazıldığını ileri sürmektedir (Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen-Litteratur: Zweiter Supplement Band (=GAL)*, Leiden 1938, II, 568). Michael Cook ve Madelung onun yaklaşık hicri ikinci asrın ortaları ile üçüncü asır arasında yaşadığını belirtirler. Michael Cook, *Early Muslim Dogma*, London 1981, s. 99.

11 Muhammed Habîb Sâlih, Mahmûd b. Mubârek es-Süleymî, "Takdîm", İzkevî, *Keşfu'l-Gumme*, I, 5.

12 Seyf b. Hamûd b. Hâmid el-Batâşi, *İthâfu'l-A'yân*, III, 339-340; Geniş bilgi için bkz. "Takdîm", İzkevî, *Keşfu'l-Gumme*, I, 6.

B. el-İzkevî'nin Fırkaları Tasnifi

İzkevî Mu'tezile ve diğer fırkaların tasnifinden ve görüşlerini zikretmeden önce yetmiş üç firka hadisi üzerinde kısaca durur¹³. Sünnî fırak yazarlarından Malatî, Abdulkâhîr Bağdâdî, Ebû Muzaffer el- İsterâyînî, Abdulkerîm eş-Şehristânî, Fahreddin er-Râzî ve Adudidîn el-İcî gibi İzkevî de fırkaların tasnifinde yetmiş üç firka hadisini temel almıştır. İzkevî, ümmetin seçkin âlimlerinin ve tarihçilerinin Hz. Peygamber'den rivayet edilen yetmiş üç firka hadisi üzerinde icma ettiklerini söyler. *"Benden sonra ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Hepsi sapacak ve saptıracaktır. Onlardan bir firka kurtuluşa erecektir. Bu fırkalardan hepsi kurtuluşa eren firkanın kendileri olduklarını iddia edecektir."* Peygamber'e kurtuluşa eren firkanın vasıflarını bize bildir denildi. Nebi *"Allah'ın kitabına ve benim sünnetime tabi olanlardır"* buyurdu. Yetmiş üç firka hadisinin zikrinden sonra İzkevî, kurtuluşa erenlerin Allah'a ve Resulüne itaat edenlerdir. Helak olanlar ise Allah'a ve Resulüne isyan edenler ve ma'siyet ile amel edenlerdir şeklinde bir açıklama yapar¹⁴.

İzkevî burada Mürcie'nin iman anlayışını tenkit ederek şunları söyler: Allah ancak kemal mertebesinde olan İslâm'ı (imanla birlikte amelle bütünleşen) kabul eder. Bir kimsenin İslâm'ın emrettiği vazifeleri olgunlaştırmadıkça şahadet getirmekle Allah'a muti olması ve sevabı hak etmesi mümkün değildir. Ayrıca Haşeviyetü'l-Lügaviyye'nin bir kimse kan akıtsa da zulmen kul hakkı yese de; namaz kılmayıp, oruç tutmasa da mü'mindir şeklindeki sözlerinin kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir¹⁵.

İzkevî fırkaların tasnifinde Mu'tezile'yi Şükâk içerisinde mütalaa eder. Ona göre İslâm fırkalarının aslı üçtür. Daha sonra bu üç firka kendi içerisinde yetmiş üç firka oluşuncaya kadar çoğalmıştır. İzkevî Müslümanlar arasındaki ilk ayrışmayı fırkaların Hz. Osman'ın şahadetinden sonra aldıkları pozisyona göre belirler. Bu durum İzkevî'nin İslam düşünce tarihindeki ilk ayrışmaları siyasi bağlamda değerlendirdiği görülmektedir.

İzkevî İslam'ın erken dönemini ve siyasi ayrılıkların ortaya çıkışını kısaca şöyle tasvir etmektedir: Hz. Osman dönemine gelinceye kadar Müslümanlar birlik, beraberlik ve adil bir nizam üzereydiler. Hz. Osman halife olunca birlik ve beraberlik bozuldu. Müslümanlar onun imametini inkâr edip hilafetten ayrılmasını talep ettiler. Ancak halife bunu kabul etmekten uzak durdu. İnsanlar da öldürünceye kadar onunla savaştılar.

İzkevî'ye göre Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ümmet üç fırkaya bölünmüştür.¹⁶ Bu fırkalar:

13 Bağdâdî ve Şehristânî'de görüldüğü üzere İzkevî de fırkaları Hz. Peygamber'den mervî olduğu söylenen yetmiş üç firka hadisi üzerine bina etmektedir.

14 İzkevî, *el-Keşf*, s. 41.

15 İzkevî, *el-Keşf*, s. 41.

16 İzkevî, *el-Keşf*, s. 41.

Birinci fırka: Hz. Osman'ı katledenler. Bunlar fırkay-ı katile olarak adlandırıldı. Bu kimseler Hakk üzere olanlardır. Mukatile içerisinde

- I. Ali b. Ebî Talib
- II. Ehl-i Medine
- III. Muhâcir
- IV. Ensâr yer almaktadır¹⁷.

İkinci fırka: Hz. Osman'dan ve onun katlinden beri olanlar ki bunlara Şükâk dendi. Bu kimseler

- I. Sa'd b. Ebî Vakkâs
- II. Abdullah b. Ömer
- III. Muhammed b. Mesleme
- IV. Üsâme b. Zeyd

Üçüncü fırka: Hz. Osman'ın kanını talep eden Osmaniyye'dir. Bunlar;

- I. Talha b. Ubeydullah
- II. Zubeyr b. Avvâm
- III. Muaviye b. Ebî Süfyân ve taraftarlarıdır¹⁸.

Ali b. Ebî Talib tahkîm kararını kabul edince Fırkay-ı katile Havâric ve Şîa olmak üzere ikiye ayrıldı. İzkevi'nin Havâric hakkında söylediklerini kabul etmek mümkün ancak Şîa'nın oluşumu hakkında söyledikleri tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır¹⁹. İzkevi yetmiş üç fırkanın aslı olarak kabul ettiği üç fırkadan sudur eden fırkaları da şu şekilde tasnif eder;

1. Şükâk

- a. Kaderiyye
- b. Mu'tezile
- c. Cehmiyye

2. Osmaniyye

- a. Sıfatiyye
- b. Haşeviyye
- c. Müşebbiye

3. Fırkay-ı Katile

- a. Havâric

17 İzkevi, *el-Kesf*, s. 42-43.

18 İzkevi, *el-Kesf*, s. 42-43

19 Geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şû Hareketleri ve Günümüz Şüliği*, Ankara 1993, s. 115-137.

b. Rafıza

c. Şîa

Buraya kadar yapılan açıklamaya bakılacak olursa, Mu'tezile için şunlar söylenebilir: İzkevî öncelikle fırkaların aslını üç fırkaya bağlar ve onlar içerisinde hak üzere olan fırkay-ı katile'dir. Mu'tezile üç asıldan Şükâk başlığı altında yer aldığı için fırkay-ı Naciye kapsamının dışında bırakılır. Şîa'nın teşekkülü hakkında ifade ettiğimiz çekinceleri Mu'tezile için de söylemek durumundayız. Zira Mu'tezile'nin Hz. Osman'ın katlinden hemen sonra teşekkül ettiğini kabul etmek fikir hadise irtibatı açısından sorunlu bir yaklaşımdır²⁰. Bazı Mu'tezili bilginler iç çatışmalarda tarafsız kalan sahabeyi kendileri için öncü kabul etmektedirler²¹. Diğer fırkalarda da görüldüğü üzere bu tavrı fırkaların kendilerini sahabe ile irtibatlandırma arzusunun bir yansıması olarak değerlendirmek gerekir.

İzkevî Mu'tezile fırkalarının görüşlerini ve tasnifini yapmadan önce Mu'tezile'nin görüşlerine genel bir bakış yaparak firkanın görüşlerini şu şekilde özetler:

- Mu'tezile, ister hayır ister şer olsun kul fiilinin yaratıcısıdır diyenlerdir.
- Tevhit anlayışının bir sonucu olarak Allah, eksik sıfatlardan münezzeh, kemal sıfatlar ile muttasıftır. Zulmün ve şerrin isnadından münezzeh-tir.
- Hakîm olan Allah şerri değil hayrı yaratandır.
- Kaderi ispat etmeye çalışanlar müşriktir.

İzkevî Mu'tezile'nin bu görüşlerini şu şekilde eleştirir; Mutezile Allah'ı tenzih edeceğimiz derken onu acizlikle suçladı. Zira ümmet mülkünde mürid olmayanın aciz olduğunda icma etmiştir. Mu'tezile'ye göre Allah kulların fiillerini yaratmaz, takdir etmez ve tedbir etmez. Küfrü çirkin; imanı da güzel olarak yaratan o değildir. Mukarrebîn meleklerin tesbihâtını yaratan o değildir. Peygamberler 'intaatlarını da yaratan o değildir. Müminlerin ve kâfirlerin fiillerinden ona bir şey yoktur. Hayvanların fiillerinden ona bir şey yoktur.

Bu konuda Ehl-i İstikâme (İbâdiyye) nin görüşü şu şekildedir: İmanı güzel küfrü de çirkin olarak yaratan Allah'tır. Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. "Muhakkak ki, onlar atalarını sapık kimseler olarak buldular. İmdi onlar, atalarının izleri üzerine koşturuluyorlar. Andolsun ki, onlardan evvelkilerin çoğu sapıtmıştı. Çünkü onlar, atalarını sapık kimseler olarak bulmuşlardı²². Bu ayette onların aleyhine deliller vardır. Mu'tezile'ye göre, Ehl-i Kible'den büyük günah sahipleri ne mümindirler ne de kâfirdirler. Onlar dalalete düşmüş fâsiklardır.

20 Bağdadî, *el-Fark*, s. 118-120.

21 Kadî Abdulcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 214.

22 Saffât, 37/69-71.

“Gerçek şu ki, biz Tevrat’ı içinde bir hidayet ve nur olarak indirdik. Teslim olmuş peygamberler, Yahudilere onunla hükmederlerdi. Bilgin-yöneticiler (Rabbaniy-yûun) ve yüksek bilginler de (Ahbar), Allah’ın kitabını korumakla görevli kıldıklarından ve onun üzerine şahitler olduklarından (onunla) hükmederlerdi. Öyleyse insanlardan korkmayın, benden korkun ve ayetlerimi az bir değere karşılık satmayın. Kim Allah’ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte onlar, kâfir olanlardır”²³.

“Tevrat’da İsrailoğulları üzerine şu farzı da yazdık: Cana can, göze göz, buruna-burun, kulağa-kulak, dişe-diş ve yaralar birbirine karşı kısastır. (Bunlardan bir suçu işleyen aynen karşılığı ile cezalandırılır). Fakat kim de bu hakkını sadaka olarak bağışlarsa, o, kendi günahına kefarete olur. Kim Allah’ın indirdiği hükümlerle hüküm vermezse işte onlar zalimlerdir”²⁴.

Mu'tezile'ye göre Allah'ın kelamı mahlûktur. Allah'ın kelamı ezeli değildir. Allah ezelde mütekellim değildir. Allah kelamın kıdemi ile vasıflanamaz. Bilakis onun konuşması devam etmektedir. Hadis olan kelamın onun zâtında oluşunu caiz görmediler. Çünkü Allah'ın zâtı hadis bir şeyin mahalli olamaz.

Mu'tezile'nin itikadına göre Sıffin de karşı karşıya gelen iki firkadan birisi hatalıdır. Ancak bunlardan hangisinin fâsık olduğunu bilemeyiz derler²⁵.

Kaderi inkâr etmek Mu'tezile'nin itikadındandır. Onlar Allah'ın ilminin ve iradesinin hilafıyla amel ettiklerine inanırlar.

Haberiniz olsun ki, biz her şeyi bir kadere göre yarattık²⁶.

Ehl-i İstikâme ru'yetullah'ın dünyada ve ahirette olmasını mümkün görmeyen Kaderiye ile benzer görüşlere sahiptir.

Mümin büyük ya da küçük günaha ısrar etmiş olsa da tövbe ederek bu dünyadan ayrıldığında Allah'ın sevabına müstahak olur. Aynı şekilde büyük ya da küçük günahlarına ısrar eden ama tövbe etmeden ölen kimse cehennemde ebedi olarak kalmayı hak etmiş olur.

Mu'tezile'ye göre imamet Kureyşli olsun ya da olmasın tüm müminlerin seçimi ile sabit olur. İmam olmaya layık ve imamet şartlarını yerine getirebilen herkes imam olabilir. Ehl-i İstikâme bu konuda Mu'tezile ile aynı görüşlere sahiptir. İmamet konusunda İzkevi'nin Bağdat ve Basra ayrışmasını dikkate almadığı görülmektedir. Zira Mu'tezile'nin Bağdat ekolü imametın Hz. Ali'nin Fatıma'dan doğan çocuklarına ait bir hak olduğunu ileri sürmektedir.

23 Mâide 5/44.

24 Maide 5/45.

25 İzkevi, *el-Kesf*, s. 48.

26 Kamer, 54/49.

I. Mu'tezile

A. Mu'tezile Fırkaları ve Görüşleri

1. el-Vâsiliyye²⁷

Vâsiliyye, Hasan Basri'nin talebesi Vâsıl b. Ata'nın taraftarlarının oluşturduğu bir fırkadır. Fırkanın teşekkülü Abdülmelik b. Mervan zamanında gerçekleşmiştir. Vâsiliyye'nin itizali dört kaide üzerinde toplanır:

- Allah'ın İlim, kudret, irade, hayat gibi benzeri sıfatlarını inkâr etmek. Vâsıl taraftarları için felsefe kitaplarının mütalaasından kaynaklanan kurallar koymuştur.
- Ma'bed el- Cüheni²⁸ ve Gaylâned-Dımeşki'nin görüşlerine tabi olanlardır. Bunlar Zat-ı Bârî hakîm, âdil derler ancak ona zulüm ve şerri izafe etmezler. Onlara göre Allah'ın kullarından aleyhlerine olacak bir şeyi yapmalarını emretmesi ve aleyhlerine hüküm vermesi caiz değildir²⁹.
- Büyük günah sahibi mutlak anlamda ne mümin ne de kâfirdir. Ancak mümin ve kâfir olmaksızın iki menzil arasında bir menzildedir.
- Sıffin ve Cemel savaşına katılan taraflardan birisinin hatalı olduğunu söyleyenlerdir. Fırkanın reisi Amr b. Ubeyd'e göre şayet Ali, Osman, Talha ve Zübeyir bir şeye şahit olsalar onların şahadeti kabul edilemez³⁰.

2. Hüzeyliyye³¹

Ebû Huzeyl Hamdân b. Ebî'l-Huzeyl el-Allâf'ın taraftarlarıdır. Ebu Huzeyl fırkanın reislerinden ve münazaracılarından. Hüzeyliyye, Osman b. Hâlid et-Tavil'den ve Vâsıl b. Atâ'dan ayrılarak itizal oluşturmuşlardır. Fırkanın on kaidesi vardır.

- Allah ilmi ile âlim, kudreti ile kadir ve hayat ile haydır.
- İradenin sübutunda irade için mahal yoktur. Allah orada (muhtisiz bir şekilde) mürittir.
- Allah'ın kelamı bir mahalde gerçekleşenler bir kısmı da mahalsiz gerçekleşenler olmak üzere iki kısma ayrılır. Belli bir mahalde gerçekleşen kelam emir, nehiy, haber, istihbâr ve bunlardan başka durumlar-

27 İzkevi, *el-Kesf*, s. 47. Genelde tarihçiler Vâsıl b. Ata el-Gazzâl'in Medine'de hicri 80 yılında doğduğunu ve hicri 131 yılında Basra'da öldüğünü söylemektedirler. Ancak İbn Hallikan onun hicri 180 yılında vefat ettiğini ileri sürmüştür. İbn Hallikan, *Ve'feyatu'l-A'yân*, Kahire 1948, II, 225; H. A. R. Gibb - J H Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1961, s. 63.

28 H. 20 (641) yılında Medine, Basra veya Küfe'de doğduğu rivayet edilir; bkz. Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cüheni", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 281. "Yeryüzü Allah'ın velileri olan, yalan söylemeyen ve büyük günah işlemeyen bir cemaatten hali kalmaz. Onların delil oluşu tevatürledir." Allaf bu sözleri ile Ali soyundan gelen masum imamları kast etmektedir. İzkevi *el-Kesf*, s.50.

29 İzkevi *el-Kesf*, s.49.

30 İzkevi *el-Kesf*, s.48.

31 İzkevi *el-Kesf*, s.48.

dır. Mahal olmaksızın gerçekleşen kelama örnek olarak (kün-feyekun) sözüdür.

- d. Cennet ve cehennem ehlinin hareketleri nihayete erer ve onlar devamlı bir sükûnet kazanır. Bu sükûn halinde bütün lezzetler cennetlikler için bir araya gelir. Bütün elemeler de sükûn halindeki cehennemlikler için toplanır. Bu görüşler cennet ve cehennemin fena bulacağını söyleyen Cehm b. Saffân'ın görüşlerine yakındır.
- e. İstüta'a hakkındaki görüşleri: İstüta'anın selamet ve sıhhatten başka bir araz olduğunu belirterek fiilleri kalbin fiilleri ve uzvun fiilleri olarak ikiye ayırdılar.
- f. Dinin gelmesinden önce mükellefin Allah'ı bilmesi gerekir.
- g. Ecel ve rızıklar hakkındaki görüş: Bir kişi öldürülmezse yine de o saatte ölür. Ömrün uzaması veya kısılması caiz değildir.
- h. Allah duyacak ve görecek anlamında daima duyar ve görür. Bu Allah'ın gafur, rahim, muhsin, yaratıcı, rızıklandırıcı, sevap verici, cezalandırıcı, emredici ve yasaklayıcı olması geleceğe şamil olması hususunda aynıdır. Ehl-i İstikâme'ye göre Allah bir şey olmazdan önce onu bilir ve bildiği şekilde olur.
- i. Gaip bir hususta cennet ehlinin bir yada daha çoğu cennet ehli olan yirmi kişinin haberi delil olur. Yeryüzü Allah'ın velileri olan, yalan söylemeyen ve büyük günah işlemeyen bir cemaatten hali kalmaz. Onların delil oluşu tevatürledir³².

3. Nazzâmiye³³

İbrahim b. Yesâr b. Hânî en-Nazzâm'ın taraftarlarıdır. Nazzâm taraftarlarından (bazı) meselelerde ayrıldı.

- a. Kader hakkında³⁴ ashabının "hayrın ve şerrin yaratıcısı kuldur" görüşüne bazı eklemeler yaptı. Allah kötülük ve şerler ile vasıflanamaz. Nazzâm arkadaşlarına muhalif olarak yaratma konusunda yüce Allah için bir kudret yoktur, der. Oysa Mutezile Allah'ın onları yaratmaya kadir olduğunun ancak çirkin oluşları sebebiyle yaratmadığını söyler. Nazzâmiye'nin görüşlerindedir ki çirkinlik Allah için zati bir sıfat ol-

32 İzkevi *el-Kesf*, s. 50.

33 İzkevi *el-Kesf*, s. 51. İbn Murtezâ'ya göre, İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm, Mu'tezile'nin altıncı tabakasındandır. (bkz. Ahmet b. Yahyâ el-Murtedâ, *Kitâbu'l-Munyeve'l-Emel fi Şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihâl*, nşr. T. Arnold, Haydarabâd 1316/1902, s. 28). Ancak onun ikinci tabakadan olduğunu ileri sürenler de vardır. (Mustafa el-Gurabî, *Tarihu'l-Frakve'l-İslamiyye ve'n-Neş'et-İlmi Kelam İnde'l-Müslimîn*, Kahire, s. 189), Nazzâm 160/776 yılında Basra'da doğdu. 71 yaşında 231/845 Bağdat'ta vefat etmiştir. Bazılarına göre Harun Reşid döneminde 36 yaşında hayatını kaybetmiştir; H. S. Nyberg, "Nazzâm", *İA*, İstanbul 1964, IX, 148.

34 Mu'tezile, Allah'ın küfrü, günahları ve başkasının fiillerinden hiçbir şey yaratmadığı hususunda fikir birliği yapmıştır. Ancak onlardan birisi Allah'ın isimleri hükümleri ile birlikte yarattığını ileri sürmüştür. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, VIII, s. 3-4.

duğunda burada çirkinliğin Allah'da var oluşunu caiz görmek vardır ki "Allah zulme güç yetirmekle vasıflanamaz" sözünden dolayı buna mani olmak gerekir.

- b. İrade hakkında ki görüşü: Allah hakikatte irade ile sıfatlanamaz.
- c. Kulların fiillerinin tamamı harekettir. İlim ve irade ise nefsin harekettir. Nasıl, kaç durum, nerede ve ne zaman gibi benzer sorularla ilgili hareketin ispatı hakkında felsefecilerin söylediği gibi söyler.
- d. Kalplerde olanlarla ilgili hususta felsefecilere muvafakat etti. Hakikatte insan nefis, ruh ve bedenden ibarettir. Tabiatçıların söylediği gibi ruh latif bir cisimdir; cüzleriyle kalbe dâhil olmada güldeki su, susamdaki ve sütteki yağ gibi bedene ortaktır. Bu konuda Ehl-i İstikâme'nin görüşü: Ruh Allah'ın emrindedir; onu Allah'tan başka kimse bilemez.
- e. (Kulların) kudret mahallini aşan her fiili yaratılış icabı Allah'ın fiilidir. Bunun manası Allah taşı belli bir tabiatla yaratmıştır. Taş atıldığı zaman atılır; atma kuvveti son noktaya ulaştığında taş mekânına döner. Onun cevherlerinin kuralları vardır. Nazzâm bu konuda felsefeci mütekellimlere ve başkalarına muhalif olmuştur.
- f. "Cüz'ün la yetecezza'nın nefyi (inkarı) konusunda felsefecilerle aynı görüşü paylaşmıştır.
- g. Cevherler bir araya gelen arazlardan meydana gelmiştir. Hişâm b. el-Hakem'in renkler, tatlar ve kokular cisimdir görüşüne uygun olarak bazen cisimlerin araz bazen de arazların cisimlerden başka bir şey olmadığına hükmetmiştir.
- h. Allah mevcudatı; madenleri, bitkileri, hayvanları ve insanları bugünkü bulunduğu hal üzere bir defada yarattı. Hz. Âdem (as) yaratılışı evlatlarından önce değildir. Ayrıca Allah bazısında bazılarını gizlemiştir. Nazzâm bu sözleri giz ve zuhur ehli olarak bilinen felsefecilerden almıştır. O İlahiyyun'a değil de daha çok tabiatçılara meyletmiştir.
- i. Kur'an'ın i'cazı hakkındaki görüşü: Kur'an'ın icazı (geçmiş) ümmetlerle ilgili mazide olanlar hakkında bilgi vermesi; insanların ona muarız olma gücünü ortadan kaldırmaya ve Arapların onun bir benzerini getirmekten men edilmelerine ve aciz bırakılmaları matuftur. Şayet bu i'caz olmasaydı Araplar belagat, fesahat ve nazım itibarıyla onun bir benzerini getirirlerdi.

Ehl-i İstikâme'ye göre Kur'an bizatihi mucizedir. Allah'ın İsra Sûresi seksen sekizinci ayetinde dediği gibi;³⁵ hiçbir kimse onun bir benzerini getirmeye güç yetiremez.

35 "De ki: 'Eğer bütün ins ve cin (toplulukları), bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansa,- onların bir kısmı bir kısmına destekçi olsa bile- onun bir benzerini getiremezler.'" İsra, 17/88.

- j. İcma şeriatıta hüccet değildir. Kıyasında ahkâmı şer'iyede delil olması caiz değildir. Hüccet masum imamın sözündedir.
- k. Nazzâm'ın meyli Rafizilik yönündedir. Ashabın büyükleri hakkında yakışıksız sözler söylemiştir. (Nazzam'a göre) İmamet açık ve zahir olarak nas ve tayinledir. Hz. Peygamber Ali'yi nasla tayin etmiştir ve bu konuda kimse şüpheye düşmemiştir. Ancak Ömer bunu engellemiştir. Ömer, Sakife günü Ebu Bekir'in imametini benimsedi. Hudeybiye günü Ömer'in Hz. Peygamber'e söylediği "biz hak üzere değil miyiz, onlar batıl üzere değiller mi? şeklindeki sözüne –evet- şeklindeki cevabı üzerine "o halde neden dinde aşağılanıyoruz" sözünden dolayı şekke düştüğünü söyledi. Nazzâm, Ömer'in Sakife günü Hz. Fatıma'nın karnına vurduğunu bu sebeple çocuğunu düşürdüğünü söyledi. Ayrıca Fatıma'nın evini içindekilerle (Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin) birlikte yakın diye bağırıldığını söyledi. Yine Nazzâm, Ömer'in Nasr b. el-Haccâc'ı Medine'den Basra'ya sürmesini, cemaatle teravih bidatini ortaya koymasını, hac mutasını yasaklamasını, amillerin mallarını müsadere etmesini onun ihdas ettiği şeyler olarak söyledi.

Bu konulardaki Ehl-i İstikâme'nin görüşü şöyledir: Bunların tamamı iftiradır. Ömer asla Peygamber (s.a.s) kızına vurmamıştır; (Bunlar) Ali içinde iftiradır; o amcasının oğlunun kızı olan zevcesine asla vurmamıştır. Bu inkâr edilemez ve değiştirilemez. Ona acizlik isnat ettiler, (Ne biçim) haktan yüz çeviriyorlar, Allah onları kahretsin. Sonra, Osman b. Affân'nın hilafeti zamanında olan olaylardan bahsetti. Sonra da "şâkî annesinin karnında şakidir" sözünden ve iki hakemin hakemliği konusunda vesayetten dolayı (kendisine yöneltilen) talepleri terk etmesi sebebiyle onu ayıpladı. Müslümanların fakihleri ve kurraları onu öldürdü. Burada söylenecek çık söz olmasına karşılık ben kısa kesiyorum³⁶.

4. el-Hâitiyye³⁷

Ahmet b. Hâbit ve Fazl el-Hadesi'nin taraftarlarıdır. Bu iki kişi Nazzâm'ın ashabından ve felsefe kitaplarını inceleyen kişilerdir. Nazzam'ın görüşlerine üç bid'at daha eklemiştir.

Birinci bidatları: Hıristiyanların itikadı üzere İsa Mesih'in durumu hakkında ilahilik hükümlerinden olan hükmün ispatı; Fecr suresinin 22. ayetine göre İsa'nın ahiret gününde mahlûkatı hesaba çekeceğini ispat ettiler. Hz. İsa'nın bulutların gölgesinde geleceğini söylediler ve Ahmet b. Hâbit Nasarâ'nın dediği gibi İsa'nın cismanî bedene bürüneceğini söyledi.

³⁶ İzkevi *el-Kesf*, s. 54-55.

³⁷ İzkevi *el-Kesf*, s.55. İzkevi başlığı Hâitiyye şeklinde vermiş. Metin içerisinde de اصحاب احمد بن الحائطية şeklinde geçmektedir. Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihâl*'inde fırka ismi الخباطية şeklinde geçmektedir (s. 74).

İkinci bidatları: Tenasuh, hulûl ve ric'at hakkındadır. Onun sözlerinden bir diğeri de beş çeşit diyar vardır: sevap için iki diyar vardır; onlardan birisi yemek, içmek zevceler, cennetler ve nehirler bulunmaktadır. İkincisi, birincinin daha fevkindedir. Burada yemek, içmek ve zevceler yoktur, ruhani lezzetler ve cismani olmayan ruhlar rahat ve reyhanlar vardır.

Üçüncü bidatları: Cehennem ateşinde her hangi bir tertip (sıralama) yoktur. Bilakis (herkes için) eşit bir durum vardır.

Dördüncü bidatları: İlk yurt dünyaya gönderilmezden önce mahlûkatın yaratıldığı yer Cennetü'l-Ulyâ'dır.

Beşincisi: İlk cürmün işlenmesinden sonra mahlûkatın mükellef tutulduğu ilk yer(dar) dünyadır; (İnsanların) mizanları hayır ya da şerle dolunca ya kadar cürümlerin tekrarı ve oluşumu dünyada devam edecektir. Mizan hayırla dolduğu zaman onun amellerinin tamamı taat olur. Bu durumda (kişi) göz açıp kapayıncaya kadar bekletilmeden cennete nakledilir. Bu duruma Hz. Peygamber'in "Zenginin borcunu geciktirmesi zulümdür" sözü delil gösterilmiştir. Ve yine Hz. Peygamber "işçiye ücreti teri kurumadan verilmelidir" demiştir. Şayet mizan şer ile dolarsa kişinin ameli tümünden ma'siyet olur. Asi mahza şerdir. Bunun sonucu olarak göz açıp kapama süresince bekletilmeden kişi cehenneme gönderilir. Bunun delilleri "Onların ecelleri gelince ne bir saat ertelenebilirler, ne de öne alınabilirler."³⁸

Altıncısı: "Canlıların her nevi için kendi cinsinden bir ümmet vardır. Bu görüşüne Allah'ın ayetlerinden delil getirilmiştir. "Yeryüzünde hiç bir canlı ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki, sizin gibi ümmetler olmasın. Biz Kitap'ta hiç bir şeyi noksan bırakmadık, sonra onlar Rablerine toplanacaklardır"³⁹.

Yedinci: Her ümmet için kendi cinsinden bir elçi vardır. Bu hususa Kur'an'dan delil getirilmiştir. "Şüphesiz biz seni, hak ile bir müjde verici ve bir uyarıcı olarak gönderdik. Hiç bir ümmet yoktur ki, içinde bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın"⁴⁰. Onların kitabı çok uzatacak ölçüde tenasühle ilgili görüşleri vardır⁴¹.

5. Bişriyye⁴²

Bişr b. el-Mutemir'in (ö. H. 226) taraftarlarıdır. Bişr, Mu'tezile âlimlerinin en üstünlerindendi. "Tevellüd" (kendiliğinden oluşum) fikrini ilk ortaya atan ve bu fikirde aşırıya giden biriydi. Mu'tezile'nin diğer mensuplarından altı meselede ayrılmıştı:

38 Nahl, 16/61.

39 En'am, 6/38.

40 Fatır, 35/24.

41 İzkevî *el-Keşf*, s. 56.

42 İzkevî *el-Keşf*, s.57.

Birinci Mesele: Ona göre renk, tat, koku ve idrak ile bilinen şeylerin hepsi sem' kaynaklıdır. Ru'yetin sebepleri onun fiilinin etkisiyle olduğuna göre ru'yetin de kulun fiilinin etkisiyle tevellüd etmesi caizdir

İkinci Mesele: Allah Teâlâ akıl baliğ olmamış çocuğa zalim olarak adlandırılrsa bile azap etmeye kadirdir. Ama o, Allah Teâlâ hakkında böyle konuşmayı doğru bulmaz. Şayet Allah böyle bir şeyi yapmış olsa, o çocuk akıl baliğ ve günahkâr olup bu azabı hak etmiş denilir. Bu ifadede çelişki vardır⁴³.

Üçüncü Mesele: Bişr'e göre istitâ'at bedeninin esenliği, organların sağlıklı olması ve afetlerden halas olmasıdır.

Dördüncü Mesele: el-Ka'bî'nin hikâye edişine göre: Bişr'e göre Allah'ın iradesi O'nun fiillerinden bir fiildir ve iki şekil üzeredir: Bir vechi sıfat-ı zât, bir vechi ise sıfat-ı fiildir.

Bu konuda Ehl-i İstikâme'nin görüşü: Allah'ın irade sıfatı zatidir ve Allah mürid olarak ezeldir.

Beşinci Mesele: Sem'in vürudundan önce olan davet, risâlet ve fikir hakkındadır.

Altıncı Mesele: Ona göre bir kimse büyük günah işlediğinde tövbe ederse, tövbesi kabul edilir. Sonra büyük günaha tekrar dönerse tövbesi kabul edilmez. Ona göre büyük günahdan dolayı edilen tövbenin kabulü, tekrar işlememe şartına bağlıdır.

Ehl-i İstikâme: Kul bir günde yetmiş günah işleyip tövbe etse sonra tekrar günaha dönse; sonra tövbe edip tekrar dönse Allah onun tövbesini kabul eder. Allah kulunun tövbesini kabul eden, günahlarını bağışlayandır, Kullarının ne yapacağını bilendir; Muhakkak ki Allah bütün günahları bağışlayandır⁴⁴.

6. el-Muammeriyye

Muammer b. İbâd es-Selmâ'nın taraftarlarıdır. Meselelerin tetkiki açısından Kaderiyye'nin en büyük fırkalarındandır. Sıfatları, kaderi ve hayrın ve şerrin Allah'tan oluşunu inkâr ederler. Bazı konularda taraftarlarından ayrılmışlardır. Bunlar:

Allah cisimlerden başka bir şey yaratmamıştır.

A'razlara gelince (onlar) cisimlerin icadı iledir. Bu ya ateşin yakmayı, güneşin ısıyı, ayın renkleri meydana getirmesi gibi tabii olur

Felsefecilerden, onların mezheplerinden ve itikatlarından aldıkları bir görüş de şudur ki: Allah'ın ilmi ma'luma tabi değildir. Bilakis onun ilmi

43 İzkevi *el-Keşf*, s. 57.

44 İzkevi *el-Keşf*, s.58.

ilm-i fiilidir. Ca'fer b. Harb, Muammer'in şu görüşünü nakletmiştir: Allah Teâlâ'nın kendi zatını bilmesi imkânsızdır. Zira bu, alim yani bilen ile malûm yani bilinenin bir olmamasına yol açar.

7. İsâiyye

İsa b. Sabîh'in taraftarlarıdır. Ebu Musa olarak kinaye edilmiştir, lakabı da Murdar'dır. Bîşr b. Muammer'in talebelerindedir. Ondan ilim almıştır. Zahit olduğu için Mu'tezile'nin rahibi olarak isimlendirilmiştir. Bazı konularda arkadaşlarından ayrılmıştır:

İlk mesele: Ona göre Allah yalan söylemeye ve zulmetmeye kadirdir. Yalan söyler ve zulmederse yalancı ve zalim ilah olur.

İkinci mesele: Bir fiilin tevellüd yoluyla iki failden ortaya çıkacağını ilave etmesiyle tevellüd konusunda aynen hocası gibi düşünmektedir.

Üçüncü mesele: Kur'an hakkındadır. İnsanlar fesahat açısından bu Kur'an gibi bir kitap ortaya koymaya kadirdirler. O, Kur'an'ın mahluk oluşu konusunda aşırı giden İsa b. Sabih, Kur'an kadim'dir diyenleri iki kadim kabul ettikleri için tekfir etmiştir. Aynı şekilde İsa b. Sabih kulların amellerinin Allah tarafından yaratıldığını söyleyenleri de tekfir etti. Allah'ın görülmeceği konusunda Ehl-i İstikâme ile aynı görüştedir. Allah'ın gözle görüleceğini söyleyenleri tekfir etti. Büyük günah sahiplerinin ebedi cehennemde kalacağı hususunda Ehl-i İstikâme ile aynı görüşü paylaşmaktadır⁴⁵.

8. Sümamiyye⁴⁶

Bu fırka Sümâme b. el-Eşres en-Numeyrî (ö. H. 213)'nin ashabıdır. O, din anlayışındaki basitlikle nefsanî isteklerdeki bayağılığı birleştirmiş birisidir. Allah niçin "kâfiri yarattı" sözünü söylemeyi yasakladı. Çünkü kâfir olan insandır ve (kendisi) küfre düşmüştür. Allah küfrü yaratmaz. Yine dedi ki; amelin cüzlerindedir ve dünya kaldıkça o da baki kalacaktır.

Onun hakkında Eş'arî şöyle rivayet etmiştir: onun zannına göre "Allah konuşucu veya gayr-i konuşucu olarak ezeldir" demek caiz değildir. İskâfî bu sözünde ona muvafakat etmiştir. Allah Müttekellim olarak isimlendirilemez. Eşya yaratılmazdan önce madumdur ve ademinden sonra da olmayacaktır. Allah yaratmazdan önce eşyayı biliyordu demeyi de men etmiştir.

9. el-Câhızıyye⁴⁷

Bu fırka, Amr b. Bahr el-Câhız'ın taraftarlarıdır. O Mu'tezile fırkasının fazilet erbabı ve musannifleri arasında anılmaktadır. el-Câhızfilozofların kitaplarını yoğun biçimde tetkik etmiştir. Halife Mutasım ve Mütevekkil devrinde yaşayan el-Câhız, Mu'tezile bilginlerden çeşitli meselelerde ayrılmıştır:

45 İzkevî *el-Keşf*, s.59-60.

46 İzkevî *el-Keşf*, s.60.

47 İzkevî *el-Keşf*, s.61.

Birinci Mesele: Ona göre bilgilerin tamamı zaruridir. Bunlardan herhangi biri kulların fiillerinden değildir. Kul açısından, iradeden başka bir kazanım (kesb) söz konusu değildir. Fiiller, Sümâme'nin dediği gibi tabii olarak meydana gelir. Öte yandan iradenin aslını ve onun arazların bir türü olduğunu inkâr ettiği de söylenmektedir. Yine o, 'insanın kendi fiilini irade etmesi, onu bilip ondan habersiz olmamasını nefyetmiştir. Başkasının fiiline bağlı iradeye gelince o, nefsin misalidir. Yine ona göre cisimler, farklı tabiatlara sahiptir ve kendilerine özgü etkileri vardır. el-Câhızbu görüşleri tabiatçı filozoflardan iktibas etmiştir. Ona göre cisimlerin kendilerine özgü fiilleri vardır. Cevherlerin yok olmasının imkânsızlığını ileri sürmüştür. Ona göre arazlar değişken olup cevherlerin yokolması caiz değildir.

İkinci Mesele: el-Câhız'a göre cehennem ehli ateşte ebedi kalmayıp zaman içinde ateş tabiatına dönüşürler. Ona göre cehennem ateşi, kendine gelecek olanları, girmelerine gerek kalmaksızın çeker. Sıfatların nefyi konusunda takip ettiği mezhep de filozofların mezhebidir. Kaderi ispat, hayır ve şerrin kuldan kaynaklanması hususlarında da Mu'tezile ile aynı fikirdedir.

Ona göre, Allah'a Rab, Muhammed'e (Allah'ın) nebisi olarak inanan kimseler mümindirler, levmi edilmezler. Bu (konudaki bilgileri) dışında ona mükellefiyet yoktur.

İbn Ravendî'den rivayet edildiğine göre, el-Câhız şöyle demiştir: Kur'an'ın bir bedeni vardır. Kimi zaman insana, kimi zaman hayvana dönüşebilir. Ebu Bekir Asem'in anlattığına göre, Kur'an yaratılmış bir bedendir. (o) a'râzları ve Allah'ın sıfatlarını inkâr etti. Bu aynıyla Câhız'ın mezhebidir. O, arazları kökten inkâr etmiştir. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın sıfatlarını da inkâr etmiştir. el-Câhız'ın görüşleri, filozofların görüşleri ile aynıdır. Ama filozoflar arasında itibar ettikleri tabiatçılar olup ilahiyatçılar değildir⁴⁸.

10. Hayyâtıyye⁴⁹

Ebu'l-Huseyin b. Ebu Amr el-Hayyât adında bir şahsın taraftarlarının oluşturduğu bir firkadır. Ebu'l-Huseyin, Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Ka'bi'nin hocasıdır. Her ikisi de Mu'tezile'nin Bağdat ekolündendir. Ancak Hayyât, ma'dûmunispatında (onun) bir şey olduğunu söylemiştir. "Şey" ise, bilinen ve hakkında haber verilendir. Cevher madum ve araz arazdır. Bütün tür ve sınıfları bu şekilde mutlak hale getirmiştir. Bu meyanda şöyle demiştir: Halk, yokluk halinde de halktır.

Buna göre geriye sadece vücûd sıfatı ya da vücûd ve hudûsu gerektiren sıfatlar kalmıştır. Var olmayan (ma'dûm) hakkında 'sübût' lafzını kullanmıştır. Allah Teâlâ'nın sıfatlarının reddi konusunda diğer Mu'tezile ile aynı fikirleri belirtmiştir. Kader, nakil ve akıl meselelerinde de benzer görüşlere sahiptir.

48 İzkevi *el-Keşf*, s.62.

49 İzkevi *el-Keşf*, s. 62.

Ancak el-Ka'bî hocasından bazı noktalarda ayrılmıştır: Ona göre Allah Teâlâ'nın irâdesizâtı ile kâim olan bir sıfat olmadığı gibi, o bizatihi mürid de değildir. Belli bir mahalde veya mahalsiz bir ortamda hudûs etmiş bir irâde yoktur.

İrâdetullah yani Allah'ın iradesinin anlamı, zorlanmaksızın ve zorlamaksızın alim ve kadir olmasıdır. Allah Teâlâ'nın kendi fiillerinde irade sahibi olması, onları ilmi üzere yaratmasıdır.

Kulların fiillerini yaratması, onları emretmesi ve onlardan razı olmasıdır. Semî ve basîr olması da buna râcidir. Yani O, işitilenleri ve görülenleri bilen'dir. Ru'yet konusundaki görüşü ashabınunki gibidir. Ru'yeti kabul etmez, muhal görür; Allah'ın zatını görmekten beri tutar, görülebilenleri görmesini, onları sadece bilmesi olarak kabul etmiştir⁵⁰.

11. Behşemiyye⁵¹

Bu fırka, Ebu Ali Muhammed b. Abdulvehhab el-Cübbâî (ö. H. 295) ve Ebu Hâşim Abdüsselâm (ö.H.321) adındaki oğluna nispet edilmiştir. Her ikisi de Mu'tezile'nin Basra ekolündendir. Diğer Mu'tezile bilginlerinden birçok meselede ayrılırken bazı meselelerde de birbirlerinden farklı düşünmüşlerdir.

Her ikisine göre de belli bir mahalde bulunmayan hadis iradeler vardır, Allah Teâlâ, bunlarla mevsûf ve bunlarla irade eden mürittir. Allah zâtını tazim etmek istediğinde bunu belli bir mahalde bulunmayan bir tazim ile yapar. Âlemin yok olmasını istediğinde de onu belli bir mahal de bulunmayan bir fena ile yok eder. Bu sıfatların en hususî nitelikleri de O'na râcidir. Nitekim O da bir mahalde bulunmaksızın vardır. Araz olan veya araz hükmünde bulunan ve bir mahalli bulunmayan mevcudatı var kabul etmek; cevher olan veya cevher hükmünde bulunan ve bir mekânı olmayan mevcudatı var kabul etmek gibidir. Bu görüş daha ziyade filozoflara yakındır. Çünkü onlar da mahal ve mekânda bulunmayan bir aklın varlığını kabul etmişlerdir. Külü nefis ve mufârik akıllar da bunlara örnek gösterilmiştir.

Allah Teâlâ konuştuğu kelâmı bir mahalde yaratmıştır. Onlara göre kelâm, tek tek sesler ve dizili harflerden ibarettir. Mütekellim, kelâmın kendisiyle kâim olduğu kişi değildir, kelâmı var eden kişidir; Ancak el-Cübbâî şu görüşüyle diğerlerinden ayrılmıştır: Allah Teâlâ, Kur'ân'ın okunduğu her mahalde zâtına ait bir kelâm ihdas eder. Buna göre okuyanın okuduğu söz Allah'ın kelâmı olmadığı gibi dinlenen şey de Allah kelâmından değildir. Bu görüş fasit ve muhaldir.⁵² Çünkü işitilmeyeni ve makul olmayanı ispat etmektir. Yapmak istediği şey tek bir mahalde iki kelâmı ispat etmektir. Onlara göre istitâ'at yani bir şeyi yapma gücü fiilden önce gelir. İstitâ'at, bünye ve uzuvların sağlığından ayrı bir güçtür. Her ikisine göre bilmek, nimete şükrande

50 İzkevî *el-Keşf*, s.63.

51 İzkevî *el-Keşf*, s.63.

52 İzkevî *el-Keşf*, s.64.

bulunmak, hüsn ve kubuhu tanımak aklın görevidir. Onlar akli bir şeriat ortaya koymuş ve nebevî şeriatı da aklın ve fikrin yol bulamayacağı, takdir edilmiş belirli ahkâmla kayıtlanmış ibadetlere indirgemişlerdir.

İkisine göre iman, birtakım iyi hasletlerden övgüye layık bir isimdir. Herhangi bir şahısta bulunduğu zaman, o şahsın mümin olarak adlandırılmasını sağlar. Büyük günah işleyen biri hemen o anda fâsık olarak isimlendirilir. Böyle biri ne mümin, nede kâfirdir. Tövbe etmeksizin ölürse sonsuz cehennemini hak etmiş olur.

Ehl-i İstikâme imamet konusunda onlarla aynı görüştedir; imamet nas ve tayinle değil ihtiyar iledir⁵³.

12. Cehmiyye⁵⁴

Bu kimseler Cehm b. Safvân'ın(ö. 128/745-46) taraftarlarıdır, Cehm halis Cebriyedendir. Cehm'in bid'ati Tirmiz'de ortaya çıkmıştır. Cehm, Ümeyye idaresinin son dönemlerinde Merv'de Sâlim b. Ahvez el-Mâzinî tarafından öldürülmüştür. Cehm Mutezile'nin sıfatların ezeli oluşu hakkındaki görüşünü benimsemiş ve yeni şeyler eklemiştir:

Bu görüşlerden birisi: el-Bârî (Allah) yarattıklarının sıfatları ile sıfatlanamaz. Çünkü Allah'ı beşeri sıfatlar ile sıfatlamak teşbihe yol açmaktadır. Bu sebeple Allah'ın hay ve âlim olmasını kabul etmediler. Allah'ın kâdir, hâlik ve fâil olduğunu ispat ettiler. Bu sebeple bir şey kudret, yaratma ve fiille vasıflanamaz.

Cehm, Allah ile ilgili bir mahalde olmayan hadis ilimlerin varlığını ispat etmiştir. Ona göre yaratılmadan önce bir şeyin bilinebileceği caizdir. Çünkü önce bilip sonra yaratması halinde ilminin olduğu gibi kalıp kalmayacağı sorusunun ortaya çıkacağını belirtmiştir. Eğer ilmi olduğu gibi kalırsa, bu cehalet demektir. Çünkü mevcut olmayanı bilmek mevcudu bilmek değildir. Şayet ilmi olduğu gibi kalmazsa (onun ilmi) değişir; değişen de mahlûktur; kadîm değildir. Bu konuda Hişâm b. el-Hakem'in mezhebine muvafakat etmiştir. İlmin hadis oluşu sabit olunca bu (şu) iki husustan halî değildir: Ya o Allah'ın zatında hadis olur ki o zaman onun zâtı hadisler için mahal olacaktır; ya da zâtı barî ile sıfatlanmayan bir mahalde yaratır. Bu durumda Allah için bir mahal olmadığı ortaya çıkmış olur; hadis olan ilimlerin bilinen mevcudat adedince olduğu ispatlanmış olur.

Kudret hakkındaki görüşü şöyledir: İnsan bir şey yapmaya kadirdir ancak bu istitâatla sıfatlanamaz. O ihtiyar, irade ve kudret olmaksızın fiillerinde seçme hürriyetine sahiptir. Ağaç meyvelendi, su aktı, taş yuvarlandı, hava bulutlandı, yağmur yağdı, arz silkindi ve bitkiler yetişti, denildiği gibi; Allah diğer cemadatın (fiillerini) yarattığı gibi insanın fiillerini de yarattı. Cemada-

53 İzkevi *el-Keşf*, s.65.

54 İzkevi *el-Keşf*, s.65.

tın fiilleri gibi insanların fiilleri de mecazen kendilerine isnat edilir.⁵⁵

Cennet ve cehennemliklerin fiilleri sona erer; cennete ve cehenneme girecekler girip cennettekiler bütün lezzetleri, cehennemdekiler de bütün elemleleri tattıktan sonra cennet ve cehennem fani olur. Bu görüşe Allah'ın şu ayetini mübalağa ve te'kid üzere tevîl ederek ulaşılar: (orada ebedi olarak kalacaklardır.)⁵⁶cennet ve cehennemde kalışın ebedi ve hakiki anlamda olmadığını belirtmiş, bu konuda "gökler ve yer durdukça onlarda orada ebedi duracaklardır" ayetine dayanarak ayette şart ve istisnanın olduğunu oysa hulud ve şartla alakalı istisnanın bulunmadığını söyledi.

Bu konuda Ehl-i İstikâme'nin görüşü: Ateş ehl-i cehennemde, cennet ehli de cennette ebedi olarak kalacaktır. Mübalağa ile Allah'ın zikrettiği istisnaya gelince Bu konuda onlar için hüccetler vardır ki onlarla görüşleri ve illetleri batıl olur.⁵⁷

Bu Müslümanlar'ın eserlerinde mevcut olduğundan konu muhtasar bırakılmıştır.

Ona göre, iman parçalara bölünmez, İman ehli arasında fazilet farkı yoktur, enbiya aleyhisselamın imanı ile ümmetin imanı aynı seviyededir.

Ona göre (kişi) marifeti (nedeniyle) fazilet sahibi değildir. Onu reddeden Ehl-i İstikâme'nin selefleri Cehm'i sıfatları inkâr edenlere nispet ettiler⁵⁸.

13. Neccariyye⁵⁹

Hüseyn b. Muhammed en-Neccâr'ın taraftarlarıdır. Rey ve çevresindeki Mu'tezile mensuplarının çoğu onun mezhebindedir. Aralarındaki bazı gruplaşmalara rağmen usulen sayacağımız konuların dışındaki meselelerde ihtilaf etmemişlerdir. Ayrılan fırkalar Burgûsiyye, Ze'feraniyye ve Müstedreke'dir. İlim, kudret, irade, hayat sem' basar konularında sıfatların nefyedilmesinde Mutezile'ye muvafakat ettiler. Amellerin yaratılmasında da Sıfatıyye'ye muvafakat ettiler.

Ehl-i İstikâme kulların müktesepleri olmak üzere amellerin yaratılmasında hayrın, şerrin, güzellik ve çirkinliğin Allah'tan olduğu görüşünde onlara muvafakat ettiler. Ru'yet konusunda da onlara muvafakat etti; Bari olan Allah'ın (subhanehu ve teala) gözle görülemeyeceğinde de muvafakat ettiler. Bazı konularda Mu'tezile'den ayrıldı; Allah'ın kelamı okunduğunda araz yazıldığında ise cisimdir.

Ze'ferâniyye şöyle dedi: Aziz ve Yüce Allah'ın kelamı kendisi değildir; onun gayrı olan herşey mahlûktur.

55 İzkevî *el-Keşf*, s. 66.

56 Tevbe, 9/100.

57 İzkevî *el-Keşf*, s.67

58 İzkevî *el-Keşf*, s.67.

59 İzkevî *el-Keşf*, s. 68.

Bu konuda Ehl-i İstikâme şöyle dedi: Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Hz. Peygamber'in "Kur'an Allah'ın kelimadır mahluk değildir" sözü gereği sıfatlar mahluk olmamak şartı ile onun sıfatı zatiyesindedir. Ehl-i İstikâme'nin çoğunluğu Kur'an'ın mahlûk olmadığı hususunda birleşmişlerdir⁶⁰.

Ka'bî'nin Neccâr'dan naklettiğine göre Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr şöyle dedi: Bâri olan Allah'ın her mekânda mevcut oluşu ilim ve kudret anlamında değildir. Şeriat nazil olmadan önce (kişinin) düşüncesi hakkındaki görüşü Mu'tezile ile aynıdır: (Kişinin) nazar ve istidlal ile marifet sahibi olması gerekir. İman hakkında şöyle dedi tasdik, ehline göre ibadettir. Mürtekeb-i Kebire tevbesiz öldüğünde bundan dolayı ceza görecektir sonra Haşeviyye'nin söylediği gibi ateşten çıkacaktır⁶¹.

14. Dırâriyye⁶²

Dırâr b. Amr ve Hafs el-Ferd'in taraftarlarıdır. Bu kimseler, sıfatların inkârında ittifak etmişlerdir. Çünkü onlar Allah'ın cahil ve aciz olmamak üzere âlim ve kâdir oluşunda ittifak etmişlerdir. İnsanın hislerini ispat ettiler ki cennette hesap gününde Allah onlarla görülecektir.

Fiillerin yaratılması konusunda Ehl-i İstikâme muvafakat etmiştir. Fiiller hakikatte Allah'ın mahlûkudur, kul fiilleri kesp eder. Peygamberden sonra hüccet sadece icma'dır.

Şeriatın varit olmasından önce kişinin (sorumlulukları) hakkında şöyle dedi: O kimseye elçi gelip emir ve nehiyleri bildirinceye kadar o kimse için hiçbir şey vacip olmaz. Ehl-i İstikâme'nin sözü üzere Kureyş dışında birisinin imametinin uygun olduğunu belirttiler. Hatta Kureyşli ile Nebâti karşı karşıya gelirse, sayıca az ve daha güçsüz şeriata muhalefet ettiğinde hal' (tahttan indirilmesi) edilmesi daha kolay olduğundan Nebatî (diğerine) takdim edilir. Mu'tezile ve Ehl-i İstikâme Kureyş'in dışında birisinin imam olmasına (o kimsenin) sîretinden, imametinden ve dininden razı olmak şartı ile cevaz verirler.⁶³

Sonuç

İzkevi'nin fırkaları tasnifinde çıkış noktası siyasidir. Dolayısı ile insanları ya da grupları değerlendirirken Hz. Osman'ın katlinde takındıkları politik tavırlarına göre sınıflandırır. Bu sınıflandırmada kurtuluşa eren grup (fırkay-ı Naciye) olarak mukatileyi gösterir. Mutezile Şükâk başlığı altında yer aldığı için fırkay-ı Naciye kapsamının dışında bırakılır. İzkevi, Şükak kapsamı içerisinde önce kişilere sonra da bazı fırkalara yer verir. Kişiler başlığı altında

60 İzkevi *el-Keşf*, s. 67.

61 İzkevi *el-Keşf*, s.69

62 İzkevi *el-Keşf*, s.69.

63 İzkevi *el-Keşf*, s.70.

Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme ve Üsâme b. Zeyd'i zikrederken fırka ismi olarak da Kaderiyye, Mu'tezile, Cehmîyye'ye yer verir.

İzkevî, Mutezile'nin fırkalarına ve görüşlerine geçmezden önce fırka hakkında genellemeler yapar. Bu defa siyasi duruş yerine Mutezile'nin halku'l-İbâd, tevhid, imamet, büyük günah, halku'l-Kur'an ve kaderle ilgili görüşlerinden bahseder. Ru'yetullah konusunda Ehl-i İstikâme olarak gördüğü İbâdiyye fırkasının Mu'tezile ile ortak görüşlere sahip olduğunu belirtir.

Vasıl'ın felsefe kitaplarının okunması ile alakalı olarak talebeleri için bazı kurallar koyduğunu ileri sürer. Ancak Vasıl dönemi felsefenin İslam dünyasına girmesi ve Mutezile ehlinin felsefe ile görüşlerini mezcetmesi açısından oldukça erken bir dönemdir.

Huzeyliyye'nin görüşlerinin Vasıl'a göre daha detaya indiği ve çeşitlendiği görülür. Ancak İzkevî'nin Ebu Huzeyl'in Vasıl'ı terk ederek farklı görüşler ileri sürdüğü şeklindeki beyanı açıdan oldukça sorunludur. Zira Ebu Huzeyl Vasıl'ın çağdaşı değildir. Vasıl hicri birinci asrın sonlarından hicri ikinci asrın ortalarına kadar yaşamıştır. Ayrıca görüş farklılığını Ebu Huzeyl'in Vasıl'ı terk etmesinden ziyade sonraki süreçte felsefe ve diğer akımlarla tanışan Mutezili fikirlerin genel tekâmülü olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Allaf, Nazzam, Cahız gibi Mu'teziliâlimlerin mevaliden oluşları farklı kültürlerin etkisini görme açısından önemlidir. İslam mezhepler tarihi yazımı da dahil olmak üzere ne yazık ki tarih yazıcılığında süreçler yeterince dikkate alınmamaktadır. "Misal Allâf da Vâsıl b. Atâ gibi Amr b. Ubeyd'in diğer kız kardeşiyle evli olup bu yolla Amr b. Ubeyd'in birçok kelâmî görüşlerine muttali olmuştur." şeklindeki görüşler Aydınlı'nın da ifade ettiği gibi tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Ebu Huzeyl'in "Yeryüzü Allah'ın velileri olan, yalan söylemeyen ve büyük günah işlemeyen bir cemaatten hali kalmaz. Onların delil oluşu tevatürledir" şeklinde nakledilen görüşü onun Basra ekolüne tabi olmasına karşılık bu hususta Şia'nın masum imamlar hakkındaki görüşünü hatırlatmaktadır. Aynı şekilde daha açık olmak üzere Nazzam'da da aynı meylleri görmek mümkündür. Hatta imamet anlayışına bakıldığında onda Şii Bağdat ekolünün etkilerini görmek mümkündür. İcma şeriatıta hüccet değildir. Zira onun düşüncesine göre kıyasında ahkâmı şer'iyyede delil olması caiz değildir. Hüccet masum imamın sözüdedir.

Mu'tezili görüşler İbâdilik açısından büyük öneme sahiptir. Zira Halku'l-Kur'an, sıfatlar ve ru'yetullah gibi meselelerde iki fırka benzer görüşlere sahiptir. Bu benzerlikleri bazı araştırmacılar İbâdiyye üzerindeki Mu'tezili etki ile izah etmeye çalışmışlardır. Oysa İbâdiyye'nin temel görüşleri arasında imametle ilgili görüşleri de yer almaktadır. Onlar hilafe-

tin Kureyşliliğine karşı oldukları gibi onun bir aileye tahsisini asla kabul etmezler. Bu durum İbâdiyye ile özellikle Bağdat Mutezilesinin yakınlaşmasının en büyük engelidir.

Mu'tezile Mihne sonrasında Mütevekkilin siyasi baskıları sonucu eski gücünü kaybetmiştir. Güç kaybı Mu'tezile fırkasının siyasi bütünlüğünü ortadan kaldırmıştır. Zira daha öncesi itibarı ile görüş ayrılıkları kelamî ve felsefidir. Ancak gerileme döneminde bazı Mu'tezili bilginler Zeydî Şii görüşlerin etki alanına girmiştir. Allaf "İcma şeriatta hüccet değildir. Kıyasında ahkâmı şer'iyyede delil olması caiz değildir. Hüccet masum imamın sözündedir" şeklindeki görüşü ideolojinin akılcılığı nasıl öldürdüğünü gösteren çok açık bir hüccettir.

Kaynakça

- Ahmet b. Yahyâ el-Murtedâ, *Kitâbu'l-Münyeve'l-Emel fî Şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihâl*, neşr. T. Arnold, Haydarabâd, 1316/1902.
- Ateş, Orhan, "Salim b. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısımın İbâdî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, C. IX, Sa. 2, s. 99-114.
- , *el-İbâdiyye min Masâdirihâ*, Cezayir 2014.
- , *Mu'tezile İbâdiyye Etkileşimi*, İstanbul 2014.
- Aydınlı, Osman *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci, Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-HuzeylAllâf*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2001.
- , *Akılci Din Söylemi -Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara 2010.
- el- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1948.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Zweiter Supplement Band (GAL) cilt II*, Leiden 1938.
- Câbir b. Zeyd, *Resailü İmam Câbir b. Zeyd*, Tunus ty.
- Cook, Michael, *Early Muslim Dogma*, London 1981.
- ed-Dercinî, Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saïd, *Tabakât*, thk. İbrahim Tallay, II, Beyrut 1974.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. Hellmut Ritter – Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980.
- Gibb H. A. R. – Kramers, J. H., *Shorter Eneye Lopaedia of İslam*, Leiden 1961.
- İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yân*, Kahire 1948.
- Kalhâtî, *el-Kesfve'l-Beyân*, thk. Josef Van Ess, II, Beyrut 1971.
- Kutlu, Sönmez, "Sâlim b. Zekvân'ın Sire adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi, *AÜİFD*, Ankara 1979, C. XXXV, s. 468-469.
- Mustafa el-Gurabî, *Tarihu'l-Fırak ve'l-İslamiyye ve'n-Neş'et-İlmi Kelam inde'l-Müslimîn*, Kahire 1959.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber el-Ezdî, *el-Kâmil*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, III, Kahire ty.
- Nyberg, H. S., "Nazzâm", *İA*, İstanbul 1964, IX, 148-149.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut (1975), Kahire (1961).
- Wilkinson, *The Imamate Tradition of Oman* Cambridge 1987.